

Zsidóság Budapesten a 20. század első felében

Szociológiai bevezetés

KARÁDY VIKTOR

Egy szükségszerűen korlátozott méretű és ambíciójú bevezető tanulmánynak a tárgyban legalább négyféle alapvető nehézség kivédését kell megkísérelnie. Az egyiket „konjunkturális”, a másikat „absztrakciós” vagy „elszigeteltségi” paradigmának lehet nevezni, a harmadik a társadalomtörténeti fejlemények forrásainak egyenlőtlenségéhez, míg a negyedik a zsidó népesség meghatározásának, körülhatárolásának az időben egyre fokozódó kérdésességéhez kötődik.

A hagyományos, s elsősorban napjainkban is a politikátörténelmi változásokon alapuló történetírás viszonylag jól számot ad a zsidóság helyzetét mintegy „kívülről” meghatározó hatalmi viszonyok időbeli változásairól s az érintettek válaszreakcióiról. A társadalomtörténetész által követett legtöbb átalakulás azonban részben többé-kevésbé független a politikátörténelmi helyzet alakulásától, s ezért sem zajlik le – legalább jórészt – ugyanazon kronológia szerint. Innen a konjunkturális változások megragadásának nehézségei.

Az „absztrakciós paradigma” arra utal, hogy a fővárosi zsidóság társadalomtörténelmi helyzetének alakulása igazából csak az egész országban, sőt a határokon túlról jövő migrációk és a külső kollektív magatartásbeli minták behatása révén a tágabb régióban lezajló hasonló folyamatok keretében értelmezhető, ami elvben szétfeszíti a monografikus előadás kereteit.

Ezenkívül a honi társadalomtörténelmi fejlemények jelzésrendszere az időben, a tematikus egységek és a társadalmi alcsoportok szerint igencsak egyenlőtlenül gazdag, pon-

tos illetve megbízható forrásokra támaszkodhat. A forráshiány és a források minősége olykor esetleges okokra vezethető vissza: például a statisztikai apparátus fejlettségére, az érdekelt szakemberek egyéni érdeklődésére, nemritkán azonban maga is a társadalomtörténelmi folyamatok függvénye. A honi zsidóságra vonatkozó jelzésrendszer viszonylagos, de az európai gyakorlatban egyedülállóan gazdag sokrétűsége így már a hosszú 19. században is sokat „köszönhet” a rendi társadalmi viszonyok lassú felszámolása folyamán, s főképp az 1870-es évek végétől nyilvánosan megfogalmazott „zsidókérdésnek”,¹ majd a világháborúk közötti korban már egyre inkább egyenesen az antiszemita hisztéria terméke.

Végül: tudjuk, hogy a modernizációval együtt járó világiasodás fokról fokra érvénytelenítette a zsidóság hagyományos felekezeti definícióját. Az érintettek önképe és a kívülállók „zsidóképe” – különösen a politikai antiszemitizmus megszállottjaié – idővel már egyre kevésbé elégedett meg a vallási vagy etnikai határok szabta csoportfogalommal. Ez azzal magyarázható, hogy megjelentek, s a társadalmi erőterben demográfiailag is egyre nagyobb szerepet játszottak különböző, a politológus Isaac Deutscher² által „nemzsidó zsidóknak” nevezett zsidó eredetű vagy „háttérű” csoportok: áttértek, vegyes házaságban születtek, vallásilag közömbösök vagy egyenesen antijudaisták, univerzalista

üdvideológiák hívei stb. Hangsúlyozni kell, hogy itt idézett adataink túlnyomó része a felekezeti zsidóságra vonatkozik, így a vallási kötelekeit elhagyókra nézve jelzéseink legtöbbször nem érvényesek. (Ezekre ugyanis csak a legritkábban – például a „kitértek” számára, nemi megoszlására vagy területi elhelyezkedésére – vannak megbízható adatközlések.)

E nehézségeket ebben a rövid bevezető tanulmányban csak jelezni tudom, leküzdeni nem. Részbeni megkerülésük végett előadásomban az igen gazdag társadalomtörténelmi témavilágból csak néhány olyan alapvetőnek tekinthető elemet tárgyalok, amelyekre nézve mérsékelhetők a fentiekből adódó korlátok hátrányai, s amelyek egyben szorosan összefüggni látszanak a diszciplína egyéb fontosabb tárgyköreivel. Ezért maradtak ki az itteni sommás elemzésekből – néhány utaláson kívül – a történelmi irodalomban egyebütt ha nem is gyakran, de azért érdemben (még saját munkáimban is) tárgyalt kérdések, mint a kollektív városi térkihasználás, az egyesületi élet, a vallásosság, a politikai szerepvállalás, a bűnözés, a prostitúció, a nők helyzete, a virilisták stb. kérdései.

A 19. század vége óta egészen a *Soái*ig a zsidóság számszerűleg – de persze még inkább gazdasági szerepvállalása, társadalmi tekintélye és kulturális súlya okán – a főváros lakosságának meghatározó részét képez-

1 Jellemző erre, hogy a statisztikai apparátus az 1910-es népszámlálással kezdve hivatalos jelentéseiben rendre egyre több adatot közöl, melyben elkülönítve szerepelnek a zsidók, szemben – összevonva – a népesség többi részeivel. Az azelőtt vallássajátos bontással működő adatközlés így akaratlanul is

sajátosan diszkriminatív tudóstechnikává változott.

2 Ld. Deutscher, Isaac: *The Non Jewish Jew and Other Essays*. London, Oxford University Press, 1981.

te abban a (többfajta) értelemben, amelyben ezt itt megkísérlem tárgyalni.

Budapest „elzsidósodása”, amint a nem-ritkán antiszemita indíttatású várostörténeti narratívában a téma már korán megfogalmazódik – a zsidóellenes programmal 1895-ben Bécs polgármesterévé választott Karl Lueger nemhiába gúnyolta az általa egyébként a zsidókkal közel egyformán megvetett magyarok fővárosát *Judapestnek* –, valójában egy hármast, a feudalizmus utáni európai fejlődésben másutt is többé-kevésbé megfigyelhető urbanizációs paradigmának a terméke. Ennek első eleme a nemzetállamokban integrálódó zsidóság különlegesen gyors és intenzív városba települése, amely messze meghaladta a városok, sajátosan a fővárosok növekedési rátáját. Másodsorban a zsidó városiasodás a fővárosban éppúgy, mint egyebütt, messzemenően megtartotta tömbszerű jellegét, amennyiben nagyobbbrészt, ha nem is kizárólagosan, egyes – Közép–Európában általában központi – kerületekben koncentrált. Harmadsorban ez a népesség réteg- specifikusan

szelektív felvándorlásból származott, amennyiben a rokonnépeiségnél átlagosan sokkal erősebben a szakmai-társadalmi mobilitásra beállított, vállalkozásra kész vagy már egyenesen polgárosodott, „modernizált” (szellemi és gazdasági tőkével rendelkező, azt felhalmozó vagy arra aspiráló) s nem kizrészt szekularizált, nemzeti identitás szempontjából „asszimilált” elemekből állt össze.³

Az első alfejezetben a jelzett paradigma első két aspektusának honi változatát mutatom be, majd rátérek a budapesti zsidóság demográfiájának jellemzésére. Ennek és a többi alfejezetnek a témái, ha különbözőképpen is, de egyaránt a Budapesten tömörülő zsidóságnak mind a környező társadalomhoz, mind a vidéki zsidósághoz képest kiemelkedő „modernizációs különbséghez”, legtöbbször az ezzel kapcsolatos s mindkét viszonylatban számottevő előnyhelyzetéhez kötődnek.

3 Mindennek részletes demonstrálására nincs itt hely. Mégis érdemes emlékeztetni arra, hogy már a 19. század végi helyi statisztika jól kimutatta, hogy a budapestre vándorló allogének nagy része – s ez a katolikusokra éppúgy vonatkozott, mint a zsidókra – elmagyarosodottabb volt, mint helybeli felekezettár- saik. A fővárosi születésű zsidók 79 százaléka jelentette be magát pl. 1880-ban magyarajkúként, szemben a vidéken születettek 83 százalékaival. Különösen nagy volt a magyarajkúság terén ez a különbség (70 százalékkal 85 százalékkal szemben) a 10 évesnél fiatalabb zsidó gyermekeknél, jelezve, hogy a bevándorló fiatalok túlnyomó hányada már a többenél sokkal inkább a

magyar iskolai akkulturáció haszonélvezője – és stratégikus kliense – volt. Ld. *Budapest Székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei* 15/2. 135–138. old.

4 Ld. elsősorban a *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyvei* (ezután *BStÉ*) sorozat éves adatait főképp 1893 és 1943, valamint 1946 és 1948 között, továbbá a *Budapest Székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei* (ezután *BStK*) sorozatot – nevezetesen a 70/3 számút: *Budapest főváros demográfiái és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. Budapest, 1923. Ezeket az alapforrásokat egészítik ki a

Népesedés és lakóhelyi elhelyezkedés

A kiemelten gyors zsidó városiasodást a régi rendszer demográfiai szakirodalma bőséges jelzőrendszerrel, pontosan kimutatta.⁴ A Budapestet alkotó három városrész közül nagyobb zsidó népesség a II. József előtti feudális korban csak Óbudán volt. A reformkorig az óbudai zsidóság túlsúlya meg is maradt, de ez a helyzet gyors változásnak indult az 1840-es „fél-emancipációs” törvény után, amely a privilegizált bányavárosok kivételével elvben megnyitotta a városokat a zsidó bevándorlás előtt: a későbbi főváros zsidó lakóinak száma a következő évtizedben megduplázódott.⁵ A betelepülés ezután elsősorban Pestet érinti, és 1850-ben már a három fővárosi kerület 120 ezemi lakosából 14 százalék, 1869-ben a 225 ezerből nem kevesebb, mint 16,6 százalék zsidó vallású. Ezzel a zsidóság igen korán a katolikus többségű fővárosi agglomeráció második legnagyobb vallási aggregátumává válik, holott az országban továbbra is csak 4 százaléknyi a felekezeti rokonnépeség aránya. A kiegyezés utáni nagy városiasodási hullám a dualizmus

végére megháromszorozza az 1873-ban egységesített főváros lakosságát, a helyi zsidóságot viszont közel ötszörösére növeli. 1880 óta a népesség egyötöde (1910-ben és 1920-ban már 23 százalék felett) izraelita, bár ennek a gyors növekedésnek a dinamikája 1919 után megtörik. A Tanácsköztársaság és a fehérterror alatt kibontakozó nagyarányú kitérés mozgalom, a századelő óta fokozatosan tért hódító demográfiai depresszió (születésszám-csökkenés), az 1918–19 utáni politikai emigráció, az antiszemita nyomás miatti menekülés és a külföldre (vagy az 1920-as években) vidékre való elsősorban a *numerus clausus* áldozatait (a fiatal értelmiség-jelölteket) érintő elvándorlások következtében – mely kényszerhatások a helyi zsidóságot a többi népességnél ismét csak sokkal erősebben érintették – a fővárosi zsidóság népességi arányszámai fokozatos csökkenést mutatnak. 1935-ben a népesség 19,2 százaléka,⁶ 1941-ben már mindössze 15,8 százaléka zsidó vallású.⁷

Igaz, az 1939-es ún. „második zsidótörvény” által (az 1935-ös nürnbergi faji törvényhozás mintájára) újradefiniált „törvé-

4 népszámlálások területi adatai a *Magyar statisztikai közlemények* (ezután *MStK*) számozott sorozatában. Az itt tárgyalt kor egészére ld. különösen Dr. Eöry Ferenc: A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása. In: *Statisztikai értesítő. Budapest Székesfőváros statisztikai hivataljuzeteinek melléklete*. VI. évf., 1944. február. 27–33. old.; A zsidók térfoglalása Budapesten. In: *Statisztikai Értesítő*. 1941. június. 122–133. old. Az újabb irodalomból ld. Ladányi János: A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között. In: Kovács András

(szerk.): *Zsidóság a mai Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002. 77–100. old.; Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995; *A zsidó népesség száma települé- senként (1840–1941)*. Budapest, KSH, 1993.

5 Az 1840-es 11 346-ról 1851-ben 22 739-re. Ld. *BStK*, 87. 104. old.

6 A zsidók térfoglalása, *i. h.* 122. old.

7 Ld. Dr. Eöry Ferenc: A főváros népességének hitfelekezeti megoszlása, *i. h.* 25. old.

nyesen zsidó” népesség ennél lényegesen nagyobb maradt, nem beszélve az 1919–20-as, történelmileg első nagy kitérés hullámáról és ennek utórezgéséi folytán meg sokasodó „zsidó származásúak” magas arányáról. Valószínűsíthető, hogy a statisztikai látszat ellenére s elsősorban a további zsidó városiasodási mozgalom (vidékről, nevezetesen a Trianon után elszakított területekről való felköltözés) hatására a zsidó kötöttségű népesség helyi részaránya – különösen, ha a vegyes házasságokból születetteket is ide számítjuk – a világháborúk közötti korban tulajdonképpen nem csökkent, és összesített nyers számuk minden bizonnyal még emelkedett is.⁸ A világháborúk közötti migrációs egyenleg továbbra is a zsidóság különleges „fővárosiasodási” hajlamát igazolja, melyet a Trianon után elvesztett területekről való bevándorlás intenzitása sajátosan fémjelez. Az 1920-as népszámlálás szerint a budapesti zsidóságnak mindössze 43 százaléka volt helyi születésű (szemben az össznépesség 63 százalékával), de 18,6 százalékek elcsatolt területen születtek, szemben az össznépesség

mindössze 7 százalékával. 1930-ra a helyiek aránya alig változott, de az elszakított területről betelepültek aránya még mindig 15,3 százalék volt a fővárosi zsidóságban, azaz közel háromszor annyi, mint például a többségi katolikusok körében (5,3 százalék).⁹ A sajátos zsidó „túl-városiasodási” paradigma tehát továbbra sem veszítette érvényét.

Ez utóbbinak még látványosabbak az eredményei, ha a budapesti zsidóság létszámát az országos rokonnépességhez viszonyítjuk. Már 1900-ban fővárosi volt a honi zsidóság pontosan egyötöde (míg az országos összlakosságnak csak alig 4,1 százaléka)¹⁰. 1910-re ez az arány már 22,3 százalékra emelkedett a zsidóságnál, az összlakosság továbbra is csupán 4,8 százalékával szemben¹¹. A trianoni területvesztéssel azonban új helyzet állt elő. A csonka ország zsidóságának már majdnem fele (1920-ban 45,5 százaléka¹², 1930-ban kereken 46 százaléka) budapesti,¹³ s ezek a magas arányok – átmenetileg – csak az 1938 utáni terü-

8 Ezt hozzátétőlegesen igazolhatjuk, ha az 1941-es népszámlálásban kimutatott 184 453 izraelitához (ld. Dr. Eöry Ferenc: *i. h.* 25. old.) hozzáadjuk a „zsidó származású keresztények”, a zsidótörvények által érintettek összességében 17 százaléknnyira becsült összegét, azaz a népszámlálási adatok szerint 37 931 főt = 222 384. (Ld. Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 4–5.; 95–103, különösen 100. old.) Ez a szám láthatóan meghaladta a „felekezeti zsidóság” 1920-ban addigi maximumára jutott létszámát, az 1920-as 215 512 főt,

amely – igaz a közvetlenül a forradalmak után elmenekülők és a kritikus másfél évben (1919–1920) kitértek miatt a közvetlen azelőtti összeghez képest – már nem jelentéktelen mértékben megcsappant.

9 Az adatokat ld. *MStK*, 114. 26–27. old.

10 Az országbeli 831 162 főből (ld. *MStK*, 27. 75*) 166 198 (ld. A zsidók térfoglalása, *i. h.* 122. old.).

11 *MStK*, 64. 57* és A zsidók térfoglalása, *i. h.* 122. old.

12 *MStK*, 76. 30. old.

13 *MStK*, 114. 40. old.

let-visszaszerzésekkel csökkentek valamelyest.

Ezt a népességet aztán mintegy felére zsugorítják a régi rendszer végének zsidóüldözései s mellékesen a háború és az ostrom pusztításai, melyek az 1938 utáni zsidóellenes törvényhozással kezdődő fasizálódás következtében egyre jogfosztottabbá vált, majd a német megszállás után rövid úton kifosztott és földönfutóvá tett fővárosi zsidó lakosságot a többieknél is súlyosabban érintették. A legembertelenebb megpróbáltatások nyitányát 1941 nyarán az állampolgárságukat igazolni nem képesek körösmezei deportálása és lemészárlása képezte, s ezek a férfi munkaszolgálatosok megtizedelésével folytatódtak az oroszországi fronton, majd magában az országban. Ezt követte a külvárosiak s számos vidékre vagy akár csak a külvárosba tévedt budapesti zsidó haláltáborokba küldése 1944 koranyarán. Az átmeneti enyhülés után a helyi üldözések a Nagy-Budapesten 1944. október 15-étől 1945 februárjáig tartó gyilkos nyilas rezsim hónapjaiban érték el tetőpontjukat. A *Soá* fővárosi túlélőinek aránya így is sokkal magasabb volt, mint a teljességben deportált vidéki zsidóságé.

Ennek tudható be, hogy 1945 után a túlélők abszolút többsége már fővárosi. Már az 1946 végén lezárt, de 1945-ben elkezdett (s így a közbeeső felekezetváltások, választagtagadások, vándormozgalmak és egyéb demográfiai változások miatt bizonytalan teljességű) és a *Soá* utáni legelső tudomá-

nyos igényű összeírás szerint a 165 330 azonosított túlélő közül 117 363 (71 százalék) fővárosi volt.¹⁴ Ez az arány az 1949-es népszámlálás szerint a szigorúan felekezeti zsidóságot illetőleg is 72 százalék. Mi több, a sokfajta migrációs mozgás eredőjeként (*allya* Palesztinába majd Izraelbe, felköltözés vidékről, bevándorlás a volt magyar területekről, emigráció Nyugatra) a felszabaddulás utáni években a honi zsidóság budapesti koncentrációja tovább folytatódott, tulajdonképpen egészen napjainkig. A legutolsó ezredvégen végrehajtott felmérés megkérdezettjeinek már 86 százaléka budapesti volt, s 70 százaléka a fővárosban is született.¹⁵

Ebben az összefüggésben kell utalni az érintetteknek a fővároson belüli markáns lakóhelyi elkülönülésére, melyben a kívülről ható szegregáció és az önkéntes, egyes társadalomtörténészek által „belső gettósodásnak” minősített rezidenciális tömörülés együttes és más nagyvárosokban is hasonló jellegű következménye ragadható meg. Ez a tendencia igen hosszú távon megfigyelhető, és a világháborúk közötti évekig arányaiban alig változott, kivéve néhány kerület külterli részén, melyek csak a 19–20. századforduló évtizedeiben épültek ki.

E lakóhelyi koncentrációnak főbb jellemzői közé tartozik Pesten egyrészt, hogy a zsidó lakosság aránya az 1873-as egyesítés óta mindig 90 százalék feletti, így az összlakosságnál (1930-as években 73 százalék¹⁶, 1941-ben már 76 százalék¹⁷) sokkal maga-

14 Stark Tamás: *i. m.* 60. old.

15 Ladány János: A zsidó népesség, *i. m.* 82. old.

16 Az 1869-től bemutatott tízévenkénti

adatokat ld. A zsidók térfoglalása, *i. h.* 122 és 123. old.

17 Dr. Eöry Ferenc: A főváros népességének, *i. h.* 31. old.

sabb hányada telepedett meg a pesti oldalon, másrészt, hogy itt elsősorban a Belvárosban és a határait változtató Lipótvárosban, valamint a Belváros nyugati peremkerületeiben laktak. 1935-ben még az V. a VI. és a VII. kerület polgárainak közel kétötöde (38,9 százaléka) izraelita vallású volt, s ezekben a kerületekben élt az egész rokon-népesség 60 százaléka. Ha a zsidók által szintén erősen lakott IV. (benne Újpesttel) és VIII. kerületet is hozzávesszük ezekhez, akkor megállapíthatjuk, hogy a jelzett öt kerület fogadta be a világháborúk közötti fővárosi zsidóság több mint háromnegyedét (76,5 százalék).¹⁸ A holokauszt túlélői csak fokozatosan és részlegesen vándorolnak majd el a hagyományos „zsidónegyedekből”. A legutolsó felmérési eredmények azt mutatják, hogy a jelenkori (1999) fővárosi zsidóság legerősebben az Újlipótvárosban koncentrálódik, de 1945 óta már jelentős kirajzás történt Budára is, nevezetesen a Rózsadombra.¹⁹ Ezek a népesség nyers megoszlására vonatkozó adatok persze igen komplex módon eltérő demográfiai és rétegszerkezeti elemeket takarnak, melyek között a legfontosabb talán a műveltebb és „modernizáltabb” rétegek koncentrációja az emblematisz nevű Lipótvárosban (1945 után már inkább ennek „újlipótvárosi” negyedeiben), s velük szemben a leghagyományosabb kispolgári csoportoknak a tömörülése a máig is „zsidónegyednek” tekintett VII. kerületben és a VIII. kerület belterületi részein.

¹⁸ Uo. 123. old.

¹⁹ Ladányi János: A zsidó népesség, *i. m.* 84–85.

„Természetes” népmozgalom

A modernkori népességek népmozgalmában magától értetődően egyre kevesebb minősíthető „természetesnek”, hiszen a népesség állapotára vonatkozó adottságok rendre az érintettek stratégiai döntéseinek (házasodás, gyerekszám), illetve a gazdaság és az egészségügy helyzetének (halálozás), valamint – háborús korban – a katonai-politikai konjunktúrának a függvényei. Mindez talán a többiekénél is fokozottabban vonatkozik a városi zsidó aggregátumokra, részben ezek különleges modernizációs készsége révén, ami a demográfiai magatartások terén is nyilvánvaló, részben az egész csoport 1919 után nyilvánvaló s a faszízációval akut jellegű társadalmi fenyegetettségé következtében.

A budapesti zsidóságban is jól megfigyelhető az európai városi zsidó népességekre mindenütt többé-kevésbé jellemző gyors – a többi népcsoportoknál sokkal korábbi és általában gyorsabb lefolyású – „demográfiai átmenet”. Ennek főbb jellemzői legelőször (a 19. század óta) a halálozás rohamos csökkenése, melyet a családtervezéssel beálló termékenység-mérséklődés követ, hogy egy későbbi fázisban beálljon egyfajta (sohasem teljes) egyensúly, melyet a kis gyerekszám és a tovább gyengülő halálozási kockázat mellett a népesség markáns öregedése jellemez.

A fővárosi zsidó halandóság korai enyhülése a 19. századtól jól megragadható. 1880-ban a zsidó halandóság (19 ezrelék)

old.

már a nem zsidó lakosságra jellemző (39 ezrelék) felénél is alacsonyabb volt, s ez a distinktív különbség egészen az 1920-as évekig (1920-ban 16 ezrelék, szemben 26 ezrelékkal) fennmaradt. A későbbiekben azonban a zsidó korfa előregedése folytán a nyers halálozási ráták közötti arány kissé megfordult (1939-ben már a zsidó halálozás 16,4 ezrelék, szemben a keresztény népesség 15,2 ezrelékével),²⁰ bár korspeci- fikus halálozási rátákban végig megmaradt az érintett zsidó népesség előnyhelyezete. Így például a fővárosi zsidóság 1935–1937-ben regisztrált 5,7 százalékos egy év alatti csecsemőhalandósága alig több mint a fele volt a helyi keresztényekének. Ez a zsidók számára igen kedvező arány még 1941–43-ban is csak 8 százalékra módosult, szemben a keresztények csökkenő, de még mindig 10 százalékos arányával.²¹ De a fasizálódás érthetően a halálozási ráták súlyosbodását is előidézi, bár 1944 előtt még nem drámaian, inkább csak egyes, a zsidó népességben eddig a többieknél ritkábban előforduló halálokok (pl. a tüdőbaj) térnyerésével.²² Az üldözések hozta vérvesztéseket a statisztikai apparátus nem volt képes pontosan számba venni. De súlyosságukra jellemző, hogy a pesti (neológ) *chevra khadisa* (temet-

kezési szentegylet) adatai szerint még az 1946-ban el- vagy újratemetettek 16 százalékanak halálokoként is ezt jegyezték fel.²³

A halálokokra vonatkozó statisztikák egyébként már a 19. század végétől jól követhetően jelzik a zsidó halandóság jellegzetesen „modern” természetét, amennyiben a fővárosi zsidókat érintő fontosabb halandósági tényezők között minimálisak a higiéniaival, egészségesebb lakásviszonyokkal és életmóddal, illetve orvosi profilaxiával elkerülhető halálokok – mint a fertőző betegségek (az összes 8,7 százaléka 1922 és 1939 között), különösen a tüdőbaj (az összes ilyen eset 11,3 százaléka 1922 és 1939 között) –, míg a legtöbb halálozás az előrehaladott korhoz kötött szervi betegségeknek tulajdonítható, mint a rák (az összes rákhalálozás 25,8 százaléka 1922–1939-ben) vagy a szívbetegségek (az összes ilyen eset 25,5 százaléka 1922 és 1939 között).²⁴ Ennek a „modern” halálozási modellnek, érthetően, a fővárosi zsidóságnak a többi népességnél átlagosan sokkal kedvezőbb orvosi ellátottságában lehet egyik fő okát azonosítani. Erre vonatkozóan kulcsadat az orvosi gondozásban elhunytak magas aránya. Erre sajnos csak a Duna–Tisza közti régióra találtam forrást, de az általa tükrözött egyenlőtlenségek minden

20 Az összes előbbi adatot ld. Dr. Eöry Ferenc: A főváros népességének, *i. h.* 124. old.

21 Az adatokat ld. Karády, Viktor: *Desperation and Resistance Under the Rise of Fascism and Nazi Rule. Paradoxes of Jewish Mortality in Budapest (1938–1944)*. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest, MAZSIHISZ, 2002. 357–366. old., különösen 358. old.

22 Uo.

23 Ld. kísérleti felvételi eredményeimet: Karády, Viktor: *Ordinary Deaths in Times of Genocide and Forced Assimilation*. In: Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. (eds): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. Distr. Columbia University Press, 2006. 89–111, különösen 107. old.

24 Vö. A zsidók térfoglalása, *i. h.* 125. old.

bizonytal Budapestre is jellemzőek lehetnek. Ezek szerint például 1901–1902-ben a zsidó férfi halottak 84 százaléka, a nők 90 százaléka orvosi felügyelet mellett hunyt el, szemben az itt is többségi római katolikus férfiak 71 százalékaival és a nők 70 százalékaival.²⁵ A zsidó halálozási viszonyok súlyosbodása, különös tekintettel a fertőző betegségek gyakoribbá válására (tüdőbaj, szifilisz), csak a fasizálódás éveiben mutatható ki (1941–43-ra) Budapesten,²⁶ mielőtt – de csak az 1944. március 19. utáni német megszállás hónapjaiban – előtérbe kerültek az erőszakos halálokok (öngyilkosság, bom-bázás).²⁷

A fővárosi zsidóság modernizációs előnyhelyzete a termékenységi viselkedésben éppen olyan nyilvánvaló, bár természetesen ez a halandóságához képest számottevő időbeli eltolódással fejlődik látványossá. 1880-ban a 31 ezrelékes zsidó születésszám még nem marad el drámaian a keresztény népesség „közel természetes” 39 ezrelékes születési rátájától. Mindkét népességi aggregátum fokozatosan csökkenti a későbbiekben gyerekszámát,

de a köztük lévő különbségek aránya majdnem folyamatosan nő. Az 1920-as évektől a fővárosi zsidóság halottainak száma rendre meghaladja az élve születtekét. 1920-ban a 16 ezreléknyi – igen alacsony, a reprodukciós szint alatti – zsidó születésszámmal szemben a keresztény népesség még 25 ezreléknyi újszülöt- tet produkál, 1930-ban már csak 9,2 ezreléket ennek duplájával szemben, míg 1939-ben mindössze 4,9 ezreléket a nagyságrendileg továbbra is 19 ezrelék körüli keresztény termékenységi rátával szemben.²⁸ A zsidótörvényekkel beállított szűkségállapot egyik drámai kifejeződése éppen a gyerekszám radikális leszorításában érhető tetten, mely az 1940-es évek első felét végig jellemezte.²⁹ Ezt persze gyakran csak mester- séges termékenység-megszakítással, nem- egyszer az elvetélések művi előidézésével (és véletlen vetélésként való álcázásával) lehetett elérni, melyre nézve statisztikai bizonyítékokat is lehet találni.³⁰ Fontos itt kiemelni, hogy a gyors és drámai gyerekszám- csökkenés az érintett népességben nem – vagy nem csak – a felekezeti cso-

26 A Központi Statisztikai Hivatal levéltárában őrzött korabeli halálozási kimutatások szerint.

27 Ld. Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002. 75–83. old., valamint Uő: *Desperation and Resistance*. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *i. m.* 358. old.

27 Uo. 363–364. old.

28 Ld. Dr. Eöry Ferenc: A főváros népességének, *i. h.* 124. old. és saját statisztikai áttekintésemet: Karády Viktor: *Felekezet és születéskorlátozás Budapesten (1880–1945)*. Népelemszociológiai kísérlet. In: Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt

(szerk.): *Törések és kötések a Magyar társadalomban*. Budapest, Századvég, 2000. 376–379. old.

29 Ld. Karády Viktor: *Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében*. In: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Budapest, Cserépfalvi, 1997. 275–324. old., különösen 314–317. old.; Uő: *Túlélők és újrakezdők, i. m.* 85–89., és 102. old.; Uő: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 279. old.

30 Felekezet és születéskorlátozás, *i. m.* 387. old.

portok között figyelhető meg, s egyébként döntő hatású rétegszerkezeti különbségekre vezethető vissza, hanem jól kimutathatóan akkor is fennmarad, ha a rétegkülönbségeket statisztikailag semlegesítjük.³¹

A korai és gyors gyerekszám-csökkenés automatikusan előregedéshez vezetett, bár a zsidó népesség korfájának módosulásait a többiekénél érthetően sokkal drámaiban terhelték meg a vándormozgalmak és 1940 után az üldözések okozta szelektív vérvesztés. Míg 1901-ben még a budapesti zsidóságának mindössze 5,6 százaléka volt 60 év feletti, tehát alig több mint az egyéb népességé (5 százaléka),³² 1920-ban már 9 százaléka (szemben 6,1 százalékkal a nem zsidó népességgel).³³ Ez az emelkedő arány két évtized múlva, 1941-ben már közel 19 százalékot ért el a keresztény népesség továbbra is alig 8,4 százalékaival szemben.³⁴

A fővárosi zsidóság demográfiájának – sok egyéb itt nem tárgyalható részlete mellett – még három sajátos aspektusáról érdemes említést tenni, melyek szintén az érintettek kollektív „modernizációs különbözetével” értelmezhetők.

Az első ezek között a házasságot kötő zsidó párok átlagosan magas kora. Egyelőre konkrét fővárosi adatot erre nézve ugyan nem találtam, de országosan jól kifejezi a különbségeket az a tény, hogy például 1930-ban a leggyakoribb házasságkötési életkor a zsidó vőlegényeknél 30–39 év között volt, míg az össznépeességben ez a 20–24 éves korcsoportra esett.³⁵ Ugyanak-

kor a zsidó menyasszonyoknak csupán mintegy 8 százaléka kötött frigyét 20 éves kora előtt, szemben az összes menyasszony közel negyedével (24,5 százaléka)³⁶. A házassági kor emelkedése értelemszerűen az iskolázási időtartamának elhúzódásával, a „polgári” családdal járó „berendezkedés” megvalósításával, a karrierkezdés beindításával, de a tervezett, elvállalt vagy biológiailag lehetséges gyerekszám csökkenésével is együtt járt, hiszen a kisebb család megalapítását a kései házassággal is biztosítani lehetett a női termékenység korabeli (a 40 éves életkort csak kivételesen meghaladó) határain belül.

A második fontos különbség a magas válási arányban rejlik, amely igen korán, már a 19. század végétől kezdve élesen elkülöníti többek között a protestáns és a katolikus, valamint a zsidó és a nem zsidó házások aggregátumait egész Magyarországon. Budapesten a világháborúk közötti években a házasságok egyötödét vagy annál is kisebb részét kötötték zsidók, míg a házasságukat felbontó vőlegények között mintegy negyedrészt (24 százalékkal) szerepeltek. 1932 és 1939 között már 214 válást regisztráltak 1000 újabb zsidó házasságra, míg a keresztények között alig 134-et.³⁷ A viszonylag magas válási arány ennek a tradicionális értékrenddel ütköző (s a katolikus kánonjog által egyenesen tiltott) mozgalomnak az első, történelmileg „felfutó” stádiumában még messzemenően modern magatartásként értelmezhető, hiszen a hagyományos, a csa-

31 Uo. 380. old.

32 *BStÉ*, 1899–1901. 36. old.

33 *BStÉ*, 1921–24. 38. old.

34 *BStÉ*, 1944. 38. old.

35 *MStK*, 97. 49*. old.

36 Uo. 51*. old.

37 A zsidók térfigyelése, *i. h.* 124. old.

ládok és a rokoni lánc által elrendezett házasságmodelllel szemben – ha ugyan csak negatív formában is – mégis érvényre juttatta az egyéni választáson alapuló, a feltehetően erősebben érzelmi alapú döntéssel legitímált, a „társadalmi kényszerházasságot” elutasító párkapcsolat-lehetőség primátusát.

A harmadik kiemelendő demográfiai sajátosság a zsidó születések viszonylag alacsony és a világháborúk közötti időkből már egészen minimális törvénytelenességi rátája. Az ipari társadalom kiépülésének első hosszú szakaszában – mely ezen a területen a szocialista korszak elejéig bezárólag éreztette hatását –, az elégtelen szekularizáció, a hagyományos családmodell, a szüzességnek a szokásjogban fennmaradó tabuja és a házasságon kívüli nemiség nyilvános megbélyegzése együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy tovább éljen a házasságon kívüli születések és az így született gyermekek társadalmi diszkriminációja. Ennek közvetlen eredménye volt a „törvénytelen születés” mára teljesen elfelejtett jogi és társadalmi kategóriája, melynek előfordulását a különböző érintett csoportok és rétegek igencsak egyenlőtlen esélyekkel igyekeztek elkerülni. Ennek legfőbb módozatait – sommásan – a hajadonok családi felügyelete, a különbözőképp gátolt vagy korlátozott szexualitás, az óvszerek ismerete és alkalmazása a házasságon kívüli nemi kapcsolatokban, valamint a nem kívánt terhességek megszakításának (legtöbbször törvényesen tiltott) művi eszközei képezték. A „törvénytelenességi ráta” társadalmi egyenlőtlenségeiben így nagy szerepet játszott minden csoportban a „sza-

bad” (a család és a közösség morális kontrolljából kikerült) fiatal nők aránya (például a házicselédéké), a higiéniai kompetenciák megléte és a nem kívánt terhességek megelőzésének vagy megszakításának rendelkezésre álló anyagi és technikai feltételei. Könnyen belátható, hogy a törvénytelen születések kockázata az élettervezésre, stratégiai cselekvésre, önfegyelmre beállított réteghelyzetileg (műveltség, anyagi erő, orvosi ellátottság szempontjából) „modernebb” állapotú csoportoknál kisebb volt. Ebben az értelemben lehet értékelni azt a tényt, hogy a fővárosi zsidó születéseknek már 1900-ban is csak 13 százaléka volt törvénytelen (szemben például a többségi katolikusok 31 százalékával)³⁸. Ez az arány 1910-re 9,4 százalékra mérséklődött (a katolikusoknál 28,4 százalékra),³⁹ míg 1920-ban már csak 4,1 százalék volt (a katolikusoknál még mindig 22,2 százalék),⁴⁰ 1930-ban 3,9 százalék (a katolikusoknál továbbra is 21,9 százalék)⁴¹.

Identitás, akkulturáció, beilleszkedés

Az önértelmezéssel és önbesorolással, illetve a zsidóság társadalmi definíciójával járó kérdésköteg nagy része meghaladja ennek a bevezető tanulmánynak a kereteit. Elégedjünk itt meg néhány idevágó jelzéssel, amelyek talán legjobban fejezik ki az eredetileg etnikai és felekezeti kisebbségként, de egyben társadalmi „kívülállóként” is értelmezett fővárosi zsidóság kollektív arculatának tör-

³⁸ *MStK*, 7. 160–161. old.

³⁹ *MStK*, 50. 230–231. old.

⁴⁰ *MStK*, 74. 62. old.

⁴¹ *MStK*, 97. 50. old.

ténelmi módosulásait az osztársadalmi norma és a többséggel való elvegyülés esélyei szempontjából.

A zsidó identitás történelmi tárgyalásánál mindig a vallási azonosságból kell kiindulni, bár a modern korban ez távolról sem fedte, s az idővel egyre kevésbé a zsidóság társadalmi definícióját, hiszen az érintettek minden egyéb későbbi vagy alternatív azonosítása (még a náci mintájú is) csak a felekezetre való utalással – lett légyen ez a felmenők felekezete – tudta megragadni a zsidó csoportazonosság törzskategóriáját. Ebből a szempontból a budapesti zsidóság már a reformkortól egyre nagyobb mértékben – az 1868-as „Zsidókongresszus” után már egyértelműen többségileg – a honi rokonnépeségnek a mendelsohni *Haskalah* értelmében „felvilágosodott”, azaz a vallási hagyományt csak szelektív módon, „modernizálva” (leegyszerűsítve, a hívők időmértékben korlátozottan, s rítusrendileg, bevaltatlanul a keresztény szokásokhoz igazítva) elfogadó szárnyához tartozott. A Pesti Izraelita Hitközség az ország (és egész Európa) messze legnagyobb „neológ” irányultságú hitközsége volt, s hivatalosan a fővárosi zsidóság 90 százaléka feletti részarányát képviselte, ha hihetünk a hitközségi anyakönyvek számainak. Igaz, a maradék 5–10 százaléka nagyságrendű ortodoxia tömege is kiemelkedett a *Soá* előtt a magyarországi rokon hitközségek hálózatából. Mégis, átlagában a pesti zsidóság minden bizonnyal az ország

legszekularizáltabb, s az „asszimilációra” leghatározottabban beállított zsidó népességét alkotta. Mindezt tetten érhetjük a kollektív identitásra vagy annak átalakulására vonatkozó összes többi jelzésnél.

Ezek legelemibb tényezője egy bevándorló, s kezdetben teljesen idegen ajkú népességnél a nyelvhasználat és a nyelvtudás. Ebből a szempontból a tárgyalt aggregátum – röviden összefoglalva – kettős arculatot mutatott. Egyrészt a leggyorsabban akkulturalódó nyelvi kisebbséget képezte a 19. század jó részében még többségileg elsősorban német, másodsorban szláv ajkú fővárosi népességben. Másrészt sikeres elmagyarosodása mellett a többi allogén csoportnál sokkal inkább megtartotta, illetve megerősítette részben eredeti, részben az asszimilációs modernizálódás folyamatában (nevezetesen az intenzív iskolai és művelődésbeli mobilitás során) megszerzett többnyelvűségi tőkét.⁴² 1910-ben például a fővárosi zsidóknak már kerekén 90 százaléka volt magyar nyelvű, szemben a többi nagyobb, allogén részlegeket is magukba foglaló felekezeti csoporttal, azaz a katolikusok 84 százalékaival vagy az evangélikusok 79 százalékaival. Ugyanakkor azonban a zsidóknál egy főre átlagosan majdnem két (1,94) beszélt nyelv jutott, szemben a katolikusokkal (1,54 nyelv), az evangélikusokkal (1,76 nyelv) vagy a reformátusokkal (1,29 nyelv).⁴³

42 Az egész nyelvváltási folyamatra ld. áttekintő tanulmányomat: Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?

In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás, i. m.* 151–195. old.

43 *BStÉ*, 1909–1912. 44. old.

A nemzeti „asszimilációnak” ritkább, de – főképp a polgárosodott rétegekben – annál fontosabb stratégiai aktusa volt a családnév magyarrá tétele, mivel ez látványosan fejezte ki a magyar identitás választását, az irányuló elkötelezettséget, az „elnemzetiesedést”, ami a magyarok dominálta nemzeti elitbe való esetleges felvétel hathatós elősegítőjének, ha nem is mindig szükséges vagy (a zsidók számára) elégséges feltételének bizonyult. A szimbolikus önbemutatásnak ez a látványos nemzeti színezete – érthetően – éppen azokat a szakmai csoportokat érdekelte leginkább, amelyeket piaci tevékenységük a magyar középosztállyal hozott kapcsolatba, s amelyeknek ebbe voltak betagozódási esélyei, különösképp a fővárosban és egyes más városi „asszimilációs központokban”. Ezért találni egyes budapesti zsidó értelmiségi és más „asszimiláns” közegek többségében vagy közel többségében már a világháborúk közötti korban is magyar nevéket, például 1939-ben az ügyvédi (61 százalék) és az orvosi kamara tagságában (52 százalék), 1938-ban az V. kerület zsidó vegyes házasai (43 százalék) vagy az egész 1896 és 1944 közötti kor „kikeresztelkedői” (48 százalék) között.⁴⁴ Mint az idevágó kutatásokból ez közzismert, a névmagyarosító mozgalomban a liberális kettős monarchia utolsó évtizedeiben a zsidók az összes érdekelt abszolút többségét tették ki, s a mozgalomra mindig

az allogén nevű fővárosiak, azon túl a többi városlakó túlréprezentáltsága volt jellemző. A zsidó névmagyarosítóknak 1894 és 1918 között majdnem fele (45 százalék) élt a fővárosban, szemben a keresztények egyötödével.⁴⁵ Bár a zsidó többség megszűnt ezen a téren az ellenforradalmi kurzus asszimilációellenes konjunktúrájában, de az 1930-as években ismét nem jelentéktelen, s egy ideig nagyrészt ki is elégített zsidó kereslet jelent meg az idegen családnévek magyarosítására nézve. Így 1933-ban, amikor a Gömbös-kormány állami támogatással szorgalmazta a mozgalom felfuttatását, az összes névmagyarosító 11 százaléka,⁴⁶ a fővárosi magyarosítók nem kevesebb mint egyharmada volt zsidó vallású, annak ellenére, hogy a kurzus belügyminiszterei kimutathatóan a többiekénél nehezebben engedélyezték a zsidók névváltását.⁴⁷ 1938-tól persze a zsidótörvények érvényessége alatt ezt a lehetőséget már kizárták. Ez a tilalom lett aztán egyik záloga a *Soá* Magyarországon maradt vagy rekedt túlélőit elragadó újabb névmagyarosítási hullámnak, mely 1945 és 1948 között ismét az összes névmagyarosítás több mint harmadát tette ki.⁴⁸

A zsidó névmagyarosítások a szekuláris identitásváltás és szimbolikus státusmobilitás emblematikus és hivatalosan elismert aktusát képviselték. Ugyanennek egyfajta felekezeti változatával volt egyenértékű a „kikeresztelkedés” egy még gyengén szeku-

44 Az adatokat egyéb zsidó névmagyarosítási adatokkal együtt ld. Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás, i. m.* 159–160. old.

45 Ld. Kozma Istvánnal közös könyvem adatait: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és*

nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Budapest, Osiris, 2002. 89. old.

46 Uo. 144. old.

47 Uo. 150. old.

48 Uo. 311–312. old.

larizált társadalomban, amelyen a szocializmus előtti honi rendszer volt. Ez is a hagyományos zsidó identitás feladásának hivatalosan szankcionált stratégiai lépését jelentette, ha nem is volt feltétlenül elégséges a többségi társadalomban való elmerüléshez, még kevésbé a teljes befogadáshoz. Mégis, a vallásváltás formális „önfeladást” jelentett, az örökölt közösségi kötelek elszakítását, még ha ezt az érintettek aztán különbözőképpen dolgozhatták is fel (felekezeti közömbösség mellett megtartott „zsidó tudattal”, öngyűlölettel vagy akár kompenzációs jellegű antiszemitizmussal és a zsidó gyökerek disszimulációjával). A vallásváltás mindezért a voluntarista – bár sokszorosan „kívülről determinált” – identitásváltás legradikálisabb lépésének tekinthető. Országos viszonylatban az aposztáziában is a fővárosi zsidóság járt az élen, mint ahogy ez másutt is így volt a modern kori Európában, bár a honi zsidóságban ez 1919 előtt kevésbé gyakori magatartásnak bizonyult, mint a korabeli Bécsben, Prágában vagy Berlinben, ahol Budapesthez hasonlóan sok (bár a magyar főváros számait el nem érő) „asszimilált” zsidó élt. Ezt úgy is lehet értelmezni, hogy a honi zsidó asszimiláció a közép-európai nagyvárosi zsidóság más nemzeti kereteiben élő részlegeinél kevésbé volt kitéve olyan nyomásnak, hogy a többségi társadalommal való („nemzeti”, kulturális, életszervezési, életmódbeli, politikai, szokásrendi stb.) azonosulását felekezeti önfeladással is kifejezze. Ez a „kisebb nyomás”

minden bizonnyal többek között a feudalizmusból kinövő magyar társadalom egyedülálló vallási megosztottságával is magyarázható (1919-ig nincs többségi vagy „uralkodó” felekezeti népesség). Ez azt jelentette, hogy a vallási tér szegregációra, (ön)megkülönböztetésre, kizárásra és távolságtartásra felépített erőviszonyai között az izraeliták csak az egyik – igaz, az egyedüli nem keresztény – kisebbséget képviseltek sok más mellett, amelyekre esetenként és helyileg hasonló „térítési nyomás” nehezedhetett. Ha tehát nem is volt nagyon erős ez a nyomás – legalább 1919-ig –, legerősebben az egyébként is „asszimilációra hajló” fővárosiak egyes frakcióit érintette, különösen azokat, akiknek karrierelvárásait (közületi hivatal, például az egyetemen), házassági lehetőségeit (vegyes házasság elkerülése) vagy akár csak társadalmi befogadási esélyeit (keresztény társaskörökben, baráti társaságokban) a felekezeti önfeladás konkrétan segíthette. Ezért nem meglepő, hogy az összes zsidó kiterő zöme (1919 és 1938 között 71 százaléka, de még az 1939–1942-ben megnagyobbodott országban is 57 százaléka) fővárosi volt.⁴⁹ Az 1941-es népszámlálás pedig az összes „zsidóvérű keresztény” között 62 százalék budapestit talált, míg a hithű zsidóságból mindössze 25,4 százalék volt ott lakó.⁵⁰

Egészen hasonló arányok mutatkoznak a zsidó-keresztény felekezeti vegyes házasságok szempontjából is. Ez a vegyes házasságok hivataltól csak a polgári házasság

49 Az adatokat ld. tanulmányomban. Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás, i. m.* 134–135.

old.
50 Ld. Kovács Alajos: A keresztény vallású, i. h. 102. old.

1895-ös bevezetése után bontakozhatott ki. Azután fokozatosan nyert tért, főképp a városi házasodási piacokon. Ez a mozgalom nem tartalmazta a zsidó identitás teljes feladását, hiszen nemegyszer előfordult, hogy a keresztény fél – ez főképp a nőkre vonatkozott, amikor alacsonyabb társadalmi közegekből származtak – utólag áttért a zsidó hitre. Ez azonban sokkal ritkábban esett meg, mint a zsidó fél „áttérése”, bár maguk az ilyen frigyet választók legtöbbször a felekezeti közömbösülés előrehaladott fázisában keltek egybe. Mindenesetre a vegyes házasságok valószínűsége mindig együtt járt a zsidó partner „asszimilációs” opciójával. Ez pedig a fővárosban és egyes városi „asszimilációs központokban” (nevezetesen Szegeden, Aradon, Temesváron, Pécsen) sokkal tipikusabb magatartás volt, mint másutt. A zsidó férfiak vegyes házasságaira vonatkozó adatok szerint mind 1897 és 1918, mind 1919 és 1932 között az összes ilyen kapcsolat kerekén 68 százaléka Budapesten alakult ki.⁵¹ Ez persze a trianoni népességcsökkenés következtében azt jelentette, hogy a vegyes házasságok gyakorlata 1918 után már vidéken is a korábbinál viszonylag szélesebb zsidó körökben dívott, bár a fővárosban továbbra is sokkal elterjedtebb volt, mint egyebütt, különösen a városokon kívül.⁵² A mozgalom nagyságrendjének érzékeltetése végett meg-

jegyzem, hogy a gyakoribb kezdeményezők minden történelmi konjunktúrában a zsidó férfiak voltak, és az általuk kötött vegyes frigyek általában tartósabbnak is bizonyultak – még a faszálódás éveiben is – a zsidó menyasszonyok vegyes kapcsolatainál.⁵³ A 20. század elejei összesített fővárosi zsidó vegyes házasság-ráta (1895 és 1900 között 12 százalékkal) mindenesetre fokozatosan nőtt, az első világháborús „morális fellazulás” éveiben megháromszorozódott (36 százalékos átmeneti maximummal 1914 utolsó és 1915 első hat hónapjában), majd a Horthy-rendszer kezdetén a korábbi békekorszakénál magasabb szinten (1919 szeptembere és decembere között 25 százalékkal) ismét emelkedésnek indult. A következő tetőpont a zsidótörvények előestéjén állt elő (1937 júliusa és decembere között 32 százalékkal), mielőtt az 1941. november 1-jén életbelépett „fajvédő” harmadik zsidótörvény előtti hónapokban – a látszat ellenére sem paradox módon – újabb csúcs következett be (1941 júliu-

51 A számítások forrásául szolgáló nyers adatokat ld. idézett könyvemben. Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás, i. m.* 245–247. old. 1932 utánra nézve nincsenek a korábbiakhoz hasonlóan részletes regionális adatok a vegyes házasságokra felekezeti bontásban.

52 A fent említett városok némelyikében (pl. Pécsen vagy Szegeden) ugyanis budapesti

szintű volt és maradt a mozgalom gyakorisága. Az 1920-as években a Duna–Tisza közének városaiban a zsidó férfiak vegyes kapcsolatainak átlagos aránya kissé

52 még meg is haladta a budapestit. Uo. 46. old. (A 2. táblázat téves fejléce az 1919–1932 közötti évekre vonatkozik.)

53 Uo. 249–250. old.

sa és októbere között 35,5 százalékkal).⁵⁴ Ezekben a hónapokban ugyanakkor Budapesten százával tértek be keresztény nők az izraelita felekezetbe, feltehetően a már fennálló vagy az akkor (például az antifasiszta mozgalmakban) kialakuló zsidó–keresztény párkapcsolatok utolsó legalizálási lehetőségeinek kihasználása végett.⁵⁵

Kitűnő, bár hatásában marginális példát szolgáltatnak ezek az adatok a „két Magyarország” sokak által tagadott tételéhez. A fasiszálás beindulásának évei egybeestek a budapesti zsidók közel harmadának házassági integrációjával, amely legtöbbször az egzisztenciális, családi, szakmai és kulturális „elvegyülés” konkrét kifejeződése is volt. A növekvő veszélyhelyzetben viszonylag sok (bár a keresztény házaspiacon nagyságrendileg csekély arányú) keresztény vállalta zsidó partnerrel a tragikusnak ígérkező sorsközösséget.

Mindez nem lett volna lehetséges, ha a budapesti zsidóság átlagosnál lényegesen magasabb vagy jobb „polgárosodottsága” – munkamorálja, vagyona, igazolt műveltsége, gazdasági és kulturális kreativitása, iskolázottsági tőkéje, lakásviszonyai, mentalitásbeli vagy ideológiai „modernsége” stb. – ne biztosítottak volna számára olyan társadalmi tekintélyt, mely esetenként képes volt ellen-

súlyozni az antiszemita hisztéria teremtette kockázatokat. (A zsidó polgárosultság konkrét hatásait a zsidó–keresztény házaspár elvegyülésre nézve, nevezetesen a budapesti zsidó „polgári” fiatalok stratégiáit és késztetését szegregált házaspári helyzetük meghaladására a kettős – vallási és társadalmi – heterogámia segítségével külön tanulmányban kíséreltem meg elemezni.⁵⁶)

Rétegszerkezet és „polgárosodás”

Ebben az összefüggésben perdöntőek a fővárosi zsidóság szakmai-gazdasági rétegszerkezetére vonatkozó hosszú távú jelzések. Tekintve azonban, hogy a társadalmi struktúra helyi szintű felekezetspecifikus elemzése pontosabb előtanulmányok híján nem foglalható össze néhány oldalon az adatok értelmezésének számos technikai buktatója elkerülésével, elégedjünk meg egy sommás helyzetfelméréssel a dualizmus időszakának végére (1910) és a világháborúk közötti (1935) évekre nézve. Egy ilyen szükségszerűen leegyszerűsített adatbemutatóból is jól kitérő, hogy a fővárosi zsidóság a közép-európai nagyvárosok rokonnépességéhez hasonlóan lakókörzetük messzemenően leg-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Ld. Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás*, i. m. 143–145. old.

⁵⁶ A kettős heterogámia. Osztályviszonyok és

felekezeti vegyes házasságok Budapesten a világháborúk között. In: Karády Viktor: *Önazonosítás és sorsválasztás*, i. m. 198–241. old.)

	1910 ⁵⁷		1935 ⁵⁸	
	zsidók	keresztények	zsidók	keresztények
„önállók”, birtokosok (magángazdaság) ⁵⁹	26,8	8,6	27,1	9,0
Magántisztviselők	25,8	5,3	28,4	8,9
Közszolgálat és szellemi szabadfoglalkozások ⁶⁰	9,2	9,6		
tisztviselők, díjnokok			5,6	8,8
önállók			3,8	1,2
Véderő ⁶¹	0,7	4,3		
tisztek			-	0,5
altisztek és legénység			0,1	1,4
Segédszemélyzet, napszámos, házi cseléd, szolgál ⁶²	37,5	72,2	34,1	70,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	90 168	367 947	100 017	431 355

modernebb, illetve legpolgáros- dottabb, többségileg sematikus középosztálybeli- nek minősíthető rétegét alkották. Álljon itt ennek illusztrálására egy rövid táblázati ki- mutatás a budapesti aktív lakosság összeté- lére vonatkozóan foglalkozási státusz szerint

A táblázatból mindenekelőtt kitűnik, hogy 1910 és 1935 között Budapesten a gazdasági fejlődéssel valószínűleg (az ismeretlen fog- lalkozásuk növekvő aránya adta hibahatá- ron belül) nem jelentéktelen strukturális mo- bilitás zajlott le, amennyiben a

(férfiak és nők együtt):

szakértelmiség (a véderőben résztvevők

57 A számítások forrása *BStÉ*, 1913–1920. 45–46. és 48–49. old.

58 A számítások forrása *BStÉ*, 1936. 52. old.

59 A közlekedési ágazat önálló nincs külön jelölve 1910-re.

60 1910-ben együtt a közhivatalokban és a

szabadfoglalkozásuk által alkalmazott díjnokokkal és szolgaszemélyzettel.

61 1910-ben tisztek, tisztviselők, altisztek és legénység együtt.

62 A magángazdaságban, a közszolgálatban és a szabadfoglalkozások alkalmazásában.

kivételével) és az önállók kategóriája mindkét felekezeti aggregátumban növelte valamelyest részarányát az aktív népességben.

Emellett azonban a zsidók és nem zsidók rétegszerkezetének drámai kontrasztját illetően alig történt számottevő elmozdulás. A két csoport közötti eltéréseket úgy lehet jellemezni, hogy míg a keresztények szakmai státus szerinti összetétele „normális” társadalmi piramist mutatott széles (több mint kétharmados) kézimunkás réteggel és ennek megfelelően szerény méretű középosztálybeli vállalkozói és értelmiségi csoportokkal, addig a zsidó osztályszerkezetet ennek elmentésével, egyfajta fordított piramissal lehet leírni: alig több mint egyharmados (és az idővel csökkenő volumenű) munkásréteggel és igen nagyarányú (a két évszám között növekvő arányú) polgári és értelmiségi kategóriákkal. Különösen feltűnő a zsidók kiugróan magas részvétele a magángazdaság önálló és szaktisztviselői között, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségben.

Ez utóbbi ugyan számszerűleg kisebb volt a többi középosztálybeli kategóriánál, de igazolt műveltsége (egyetemi diploma, gyakran doktorátus), átlagosan viszonylag magas jövedelme, a szabad időbeosztással járó „úri” életmódja s gazdasági függetlensége („maga ura”), s nem ritkán (jogászoknál) a politikai és az adminisztratív elittel való kapcsolatai folytán az uralkodó úri osztály adottságaival s ennek megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkezett. Ezért figyelemre méltó, hogy éppen a legnehezebb tanulmányokat abszolválta (orvosok, mérnökök) és/vagy társadalmilag legbefolyáso-

sabb (ügyvédek, újságírók) szabad értelmiségi csoportokban volt a fővárosban a legmagasabb – nemegyszer többségi – a zsidó szakemberek részvétele. 1910-ben az ügyvédek között már 62 százalékot, az orvosok között 59 százalékot, az állatorvosok között 52 százalékot, az újságírók között 48 százalékot és a magánmérnökök között 44 százalékot találni.⁶³ 1935-re ugyanezek az arányok érthetően lecsökkentek (bár az ügyvédek között még ekkor is többségben – 52 százalék – voltak a zsidók),⁶⁴ hiszen az 1920 óta érvényben lévő (s 1928-ban inkább csak formálisan enyhített) antiszemita célzatú egyetemi *numerus clausus* a honi zsidó értelmiség képzési lehetőségeit radikálisan beszűkítette.

Elképzelhető azonban az is, hogy a kimutatott csökkenés, legalább részben, csak látszólagos. Az összes gazdasági vagy szellemi tőkét értékesítő s a korabeli középosztályhoz sorolható szakmai körben kérdéses ugyanis, hogy a zsidó származásúakat vagy háttérüket (ide lehet számítani a kikeresztelkedetteket, azok leszármazottait, valamint a vegyes házasságból születettek nagy részét) gondolatban beszámítva a zsidó rétegtagok közé, a fővárosi aktív népesség legtöbb ilyen „polgári” vagy „úri” részlegében nem voltak-e rendre többségben a zsidó kötöttségűek, tudván például, hogy a zsidótörvények előtti években az izraelita felekezeti kiterők túlnyomó részét (pontos becslés szerint mintegy 85 százalékát) éppen ezek az elithez közeli vagy elitvárományos kategóriák

63 A számítások forrása *BStÉ*, 1913–1920. 250–251. old.

64 *BStÉ*, 1936. 77. old.

szolgáltatták.⁶⁵ (Mindezt azonban pontos adatok hiányában technikailag egyelőre nem lehetséges tisztán kimutatni.)

Az elitcsoportokban való látványos jelenléttel éles ellentétet alkot a zsidók elenyésző részvétele – kvázi hiánya – a legkiszolgáltottabb, legszegényebb és minden bizonnyal legelszigeteltebb és leggyökértelenebb munkásrétegekben. A fővárosi aktív népességben való 1910-ben 20,1 százalékos⁶⁶ részvételükhöz képest 1910-ben a férfi házi-cselédeknek mindössze 0,9 százaléka, a női cselédeknek 2 százaléka és a napszámosoknak 4,8 százaléka volt zsidó. 1935-ben a zsidók az összes fővárosi aktív lakosságnak már csak 18,5 százalékot adták⁶⁷, de a házi-cselédek között alig 1,4 százalék és a napszámosok között 3,9 százalék volt zsidó.⁶⁸ Ezek az arányok még a többi „segédszemélyzeti” (kézimunkás) kategóriákban való zsidó részesedéshez képest is meglepően csekélyek, hiszen 1910-ben a zsidók 14,7 százalék erejéig voltak a statisztikailag definiált proletariátus tagjai⁶⁹ és 1935-ben is 13,5 százalékban⁷⁰.

Mindezeket az alapvető osztályhelyzetbeli eltéréseket a fővárosi zsidók és nem zsidók átlagos „polgárosodottsági” szintje szempontjából egy sor rétegsajátos jelzéssel lehet pontosítani, melyek mind azt sugallják, hogy a zsidó részlegek viszonylagos gazda-

sági és társadalmi helyzete a 20. század első felében már minden statisztikailag elkülönített rétegek kategóriában jobb volt, mint keresztény pályatársaik átlagáé. Különösen értékesek ezen a téren a lakásviszonyok és a háztulajdon jelzései.

A lakásminőség, érthetően, nem csak az anyagi erőforrásokra, de a gazdasági-társadalmi „polgárosodottságra” is jó tanúbizonyosságul szolgál abban az értelemben, hogy kifejezi a lakóhelybe való befektetések – részben az anyagiaktól független – mértékét. A lakás ugyanis az életminőség összetevőjének funkciója mellett egyben a társadalmi újratermelés, illetve mobilitás eszköze volt (amennyiben esetenként a munkahelyet, a gyerekek tanulási lehetőségeit s a család státuszához méltó társadalmi kapcsolatainak ápolását biztosította), de különösképp hatékony státuszjelzőként is működött egy olyan társadalomban, ahol az „úri” osztályhoz tartozás egyik záloga a legalább háromszobás összkomfortos városi otthon volt.⁷¹ Ezt a szintet 1925-ben a fővárosban született zsidó családfelek háztartásainak 40 százaléka és a betelepültek 32 százaléka érte el, szemben keresztény megfelelőik 19, illetve 15 százaléka- val.⁷² Még 1939-ben is, a második zsidótörvény évében, amikor a zsidókra nehezedő gazdasági szorongatottság már a lakásminőség terén is éreztethette hatását,

65 Az 1931 és 1937 közötti időszakra vonatkozó felmérési eredményeket ld.

Karády Viktor: *Őnazonosítás és sorsválasztás, i. m.* 288. old.

66 *BStÉ*, 1913–1920. 45. old.

67 *BStÉ*, 1936. 52. old.

68 Adatforrások mint az előző két jegyzetben.

69 *BStÉ*, 1913–1920. 48–49. old.

70 *BStÉ*, 1936. 52. old.

71 Az egész témára ld. francia nyelvű összefoglaló tanulmányomat: Karády, Viktor: *Les Juifs et le „placement pierre” en Hongrie dans l’entre-deux-guerres*. In: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 85, novembre 1990. 81–93. old.

72 *BStK*, 54/1. 115., 118. old.; *BStK*, 58/4. 122. old.

a fővárosi zsidóságnak majdnem duplája – 28 százaléka –, szemben a keresztények 14,5 százalékaival lakott három- vagy többszobás lakásban. Ekkoriban a nem zsidók lakásainak többsége (60,8 százalék) egyszobás volt, ez csak a zsidó lakások alig harmadára (31,1 százalék) állt.⁷³ Mivel, mint fentebb tárgyaltuk, e korban az érintett keresztény családok nagysága (gyerekszám) már lényegesen meghaladta a zsidókéit, ez azt jelentette, hogy a keresztény népességnek minden bizonnyal legalább kétharmada, míg a zsidóknak mindössze kb. egynegyede lakott ilyen szerény körülmények között. Hasonló arányokat találni a világháborúk között a lakáskomfort jelzései terén. Míg például 1925-ben a fővárosi zsidóság többsége (55 százalék) fürdőszobás lakásban lakott, ahol legtöbbször külön cselédszoba is volt (42 százalék), ez a keresztényeknél ritkán fordult elő (a lakások 23, illetve 17 százalékánál).⁷⁴ A középosztályt meghatározó lakásviszonyok tehát a budapesti zsidóság nagyobbik részét jellemezték, míg a keresztényeknek csupán töredékét.

A háztulajdon adatai már egészen más képletet mutatnak. Ezek komplex jelzések az ilyen típusú befektetésekre, illetve az általuk megvalósított lakhatási stratégiára. Összefoglalva a rendelkezésre álló sokrétű jelzés tanúságait, az tűnik ki, hogy a zsidó népesség a többenél sokkal kedvezőbb lakásviszonyai mellett saját háztulajdonba különösképp nem fektetett be, amennyiben 1930-ban például a nagyságrendileg 20 százalékos népességi részvétel mellett a háztulajdonban csak 26

százalék erejéig részesedett, mégpedig ekkoriban kifejezetten csökkenő arányban. (1920-ban még a házak 30 százaléka volt zsidó tulajdonban.)⁷⁵ Fenti elemzéseink a lakosság kerületek szerinti elhelyezkedéséről egyébként máris valószínűsítették ezt az eredményt, hiszen a zsidók által leggyakrabban lakott pesti központi kerületek egyben a város legsűrűbben beépített (azaz a legtöbb sokemeletes házával teli) negyedei is voltak, ami a korabeli lakáspiaci viszonyok mellett – amikor a bérlemények voltak túlsúlyban, és az építményeket egységesen s nem lakásonként értékesítették – kizárta, hogy az ott lakók magas hányada tulajdonos legyen. Ugyanakkor azonban a századforduló nagy urbanizációs kampányában felépült vagy újjáépített belvárosi és belváros környéki negyedek bérházai a fővárosi lakáspark legkorszerűbb, legkomfortosabb részei voltak, s így lakóiknak a többiekénél szintén jobb lakásminőséget biztosítottak. Mindenesetre a lakástulajdonok megoszlása jól tükrözi, hogy zsidók leginkább befektetési szándékkal osztották ezt a tőkefajta. A tulajdon iránti érdeklődésük ugyanis a háznagysággal egyenesen nőtt. A három- és többemeletes házbirtokok és az 5000 pengő házbérenél többet jövedelmező házak közel fele (48 és 44 százaléka) 1930-ban már zsidó tulajdonosokhoz tartozott.⁷⁶ Ez azonban nem különösebben magas arány, ha az ipari, kereskedelmi, pénzügyi vagy más tőkebefektetések helyi megoszlásával vetjük össze, hiszen ez Budapesten rendre a zsidó tőkebefektetők statisztikai túlsúlyát (többségi részvételét) mutatja. A zsidó

⁷³ A zsidók térfoglalása, *i. h.* 125. old.

⁷⁴ *BStK*, 54/1. 115., 118. old.; *BStK*, 58/4. 122. old.

⁷⁵ Uo. 126. old.

⁷⁶ *BStK*, 68/1. 116–136. old.

tőke tehát csak mintegy mellékesen kereste a háztulajdont s a vele járó biztonságos jövedelemforrást, míg főiránya a több kockázatot hordozó, de magasabb megtérülési rátát ígérő, aktívabb s kreatívabb tőkemozgatást igénylő befektetéseket célozta meg.

A fővárosi zsidóságnak a helyi társadalomban elfoglalt helyzetére nézve a legfontosabb üzenetet a rétegsajátos lakásadatok hordozzák. Ezekből ugyanis egyértelműen kitűnik, hogy például a világháborúk közötti években minden egyes statisztikailag elkülönített foglalkozási kategóriában lényegesen kedvezőbb lakásviszonyok között éltek a zsidók a keresztény partnerscsoportok átlagával összehasonlítva. Az eltérések még a legszegényebb rétegeknél is látványosak. Ilyenek voltak a kétkézi munkások (akik között a zsidók 41 százalékának volt legalább kétszobás lakása, szemben a keresztények mindössze 12 százalékával), a kishivatalnokok (közülük a zsidóknál 35 százalék, a keresztényeknél csupán 17 százalék volt ilyen lakásban) vagy a vásári kofák (itt az arányok 42 százalék és 16 százalék voltak). Az egyszerű „kis zsidók” tehát láthatóan a többinél sokkal gyakrabban tartoztak a kevésbé esett kereskedelmi vagy hitelügyi kisalkalmazottakhoz,⁷⁷ sőt nemritkán a valódi „munkásarisztokráciához” (például nyomdászok).⁷⁸ De a különbségek a középosztálybeli kategóriákban is feltűnnek, ha a három- és többszobás lakások lakóit vesszük

számba, például a kereskedőket (51 százalék, szemben 23 százalékkal), a magánhivatalnokokat (42 százalék szemben, 29 százalékkal), a kisiparosokat (35 százalék, szemben 15 százalékkal), sőt még az „úri” elithez közel álló szabadpályás értelmiséget is (76 százalék, szemben 61 százalékkal).⁷⁹ Ezek az adatok azt sugallják, hogy az aktív zsidóság minden szakmai csoporton belül pályatársainál átlagosan a maguknak jobb körülményeket biztosító részekben foglalt helyet, tehát tendenciálisan a szakmai hierarchiák csúcsán helyezkedett el.

Művelődés, iskolázottság

Az előbbiekből, nevezetesen az előző fejezet rétegeződési adataiból kiindulva könnyű feltételezni, hogy a fővárosi zsidóság művelődési viszonyai lényegesen jobbak lehettek, mint a helyi átlag, hiszen a náluk többségi „polgári középosztályúaknak” a táblázati adatok szerint is bővített önreprodukciója szükségszerűen magas, az átlagot meghaladó szellemi befektetéseket igényelt. Ezeknek mértékét a formális iskolázottság megfelelően dokumentált szintjével lehet legjobban felbecsülni, még akkor is, ha az intézményesen (diplomákkal, iskolai eredményekkel) igazolt műveltség sohasem mérítette ki teljesen sem a gazdasági életben

77 1930-ban például Budapesten a húsznál több alkalmazottal üzemelő nagyvállalatok zsidó segédszemélyzetének közel fele, 47 százaléka a banki és a kereskedelmi szektorban dolgozott, míg a keresztényeknél ez az arány mindössze 19,3 százalék volt. Ld. *MSiK*, 86. 283. old.

78 1930-ban Budapesten a zsidó nagyipari munkásréteg több mint egytizede nyomdász volt, míg keresztény pályatársaik között csak 4,4 százalék. Uo. 281 és 283. old.

79 *BSiK*, 68/1. 170–171. old.

felhasználható funkcionális tudástöke, sem az informális s legfeljebb státusszimbolikus érdekeket kielégítő (s a szabadidő „kulturált” felhasználásában – olvasás, színház-, koncert-, kiállítás- látogatás, magántudósi tevékenység – kifejeződő) szellemi készségek birtoklásának kritériumait. Az iskolázottság és az egyéb szellemi tevékenységekre való hajlam azonban számos szociológiai kutatás szerint általában szorosan összefügg. A zsidóság valós társadalmi helyzetére nézve fontos tehát tisztázni, hogy ezeknek az iskolai befektetéseknek a mértéke mennyiben módosítja eddigi, különleges „polgárosodottsági” szintjére vonatkozó történelmi megállapításainkat. Mint látni fogjuk, nem jelentéktelenül.

Mindenekelőtt könnyen dokumentálható a nem meglepő eredmény, miszerint a fővárosban minden felekezeti csoportban a vidékhez képes túl voltak képviselve a magas iskolázott aggregátumok. Ezeknek egy része magukhoz a (politikai, törvényhozási, adminisztratív, kulturális stb.) ügynevezett „fővárosi funkciókhoz”, illetve – még konkrétan – az itt lévő s az ország messze legnagyobb értelmiségi (főiskolák, egyetemek) és gazdasági piacaihoz köthető, másik részük pedig a művelt osztályok által leginkább igényelt kulturális szolgáltatások koncentrációjához, amelyek feltételezték a megfelelő magas műveltségű csoportok jelenlétét.

A művelt vagy műveltséget kereső zsidó rétegek szempontjából Budapest vonzerejét

sajátosan felerősíthette két körülmény. Egyiküket a „szabad” nagyvárosi életviszonyok képezték. Ezek a szekularizációra általában leginkább hajló felekezeti csoport legkevésbé hagyománytisztelő részlegeinek lehetőségét nyújtottak arra, hogy közülük sokan kibújjanak a közösségi felügyelet alól, és így továbbfejlesszék világias, polgári életmódjukat. Másrészt fontos volt az, hogy a fővárosi iskolák dominánsan közületi (állami, városi) jellegük révén az iskolázással maximális akkulturációs és társadalmi integrációs lehetőségeket biztosítottak. (Mint ismeretes, a vidéki iskolai piaccal ellentétben, melynek nagyobbik részét a különböző egyházak működtették, a fővárosi iskolahálózat túlnyomórészt minden szinten városi vagy állami kezelésben volt és maradt is a régi rendszer legvégéig.⁸⁰⁾

Ezek után nem váratlan, hogy már a dualizmus végén a nyolc középiskolát vagy főiskolát végzett zsidó férfiak közel fele (47 százaléka) budapesti volt, és az összes, legalább négy gimnáziumot végzeteknek is 38 százaléka.⁸¹ A trianoni csonka országban, érthetően, a főváros része tetemesen megnőtt, 1920-ban a nyolc osztályon felülieknél egészen 63 százalékig, s a négy osztálynál magasabb végzettségűeknél is többségi (53 százaléka) lett.⁸² Az is könnyen magyarázható, hogy – akárcsak fentebb a „polgári” rétegekénél – az igazolt műveltségű helyi népességben is markáns zsidó túlsúlyt lehet azonosítani.

80 Ld. erre nézve oknyomozó tanulmányomat: Szegregáció, asszimiláció, disszimiláció. Felekezetek az elemi iskolai piacon (1867–1942). In: *Világosság*, 2002. 8–9. sz.

61–63. old.

81 *MStK*, 61. 540–541. old.

82 *MStK*, 73. 214. old.

Legfőbb idevágó eredményeink ugyanis a zsidóság műveltségi tőkéjének igen jelentős, s az idővel alig csökkenő viszonylagos többletére utalnak. 1910-ben már a hat év feletti fővárosi zsidók több mint harmada (a férfiak és nők 37,3 százaléka) legalább a középiskola négy osztályát elvégezte, míg a keresztény népességben ez az arány a felénél is kisebb volt (16,3 százalék).⁸³ 1930-ra a zsidók iskolázottsága a fent jelzett viszonytagságok ellenére jelentősen megnőtt, amennyiben többségük (56,2 százalék) már elérte a négy középiskolai osztály szintjét. A keresztény népesség globális iskolázottsága a zsidóknak az elitképzésből való részleges kiszorításával abszolút értékben is, viszonylagosan is gyorsabban javult, mégis alig érte el a zsidók szintjének felét (28,9 százalék).⁸⁴

Kevésbé magától értetődő, hogy míg ezen a téren a fővárosi zsidóság műveltségi gyarapodása a korábbi, a világháborúk előtti évtizedekben igen gyorsan haladt előre, addig a keresztény lakosságnál lényegileg vagy stagnált, vagy csak gyengén emelkedett (nőknél), vagy egyenesen csökkent (férfiaknál) az iskolázottak számaránya, minden bizonnyal azért, mert a paraszti rétegekből származó, különböző felekezetű és nemzetiségű bevándorló tömegek gyengén voltak iskolázva. Ha például a legidősebb (60 éves vagy annál idősebb) és a legfiatalabb (20–24 éves) felnőtt nemzedékeket hasonlítjuk össze 1910-ben, ki lehet hosszabb távon tapogatni az iskolázási viszonyok időbeli alakulását (ha nem is pon-

tosan, a ki-bevándorlások és a természetes szaporodás nemzedékek között bekövetkező eltérései torzító hatásának következtében). Eszerint a legalább négy középiskolát végzők aránya a zsidó férfiaknál a két szélső nemzedék között 30 százalékról 58 százalékra emelkedett, míg katolikus pályatársaiknál 26 százalékról 18 százalékra, a reformátusoknál 29 százalékról 18,5 százalékra és az evangélikusoknál 37 százalékról 33 százalékra csökkent.⁸⁵ Igaz, ugyanilyen viszonylatban a nőknél mindenütt emelkedést találunk. De míg a katolikusoknál (9 százalékról 17 százalékra), a reformátusoknál (10 százalékról 12 százalékra) és az evangélikusoknál (18,5 százalékról 24,5 százalékra) – csak csekély mértékben – módosul a felnőtt generációk két szélső pontja közötti jelzés, addig a zsidó nők középfokú iskolázottsága a többiekhez hasonló alacsony szintről indulva (12 százalék) a legfiatalabb felnőtteknél ennek több mint négyszeresére (51 százalék) szökik fel.⁸⁶ Ha csak a korabeli „úri” iskolázottságúakat, az érettségi szintű legalább nyolc középiskolai osztályt végzetteket tekintjük, a keresztényeknél hasonló stagnálást lehet dokumentálni. Például míg a legidősebb katolikus férfiak 18 százaléka ért el 1910-ben nyolc középiskolai osztálynak megfelelő iskolázási szintet, s a legfiatalabb katolikus felnőtteknek csupán 11 százaléka, addig a zsidóknál ezek az arányok 14 százalékról 39 százalékra nőttek.⁸⁷ Azt lehet tehát mondani, hogy míg a fővárosi zsidóság kü-

83 Nagy Péter Tibor kiadatlan adatbázisa alapján, melynek forrását az 1910-es népszámlálás nem publikált korszajátos iskolázottsági táblái képezik.

84 A számítások alapjául szolgált: *MSiK*, 96. 314–327. old.

85 Nagy Péter Tibor kiadatlan összeállítás a budapesti felekezeti csoportok iskolázottságáról 1910-ben (népszámlálási adatok).

86 Uo.

87 Uo.

lönlegesen magas iskolázottsága az egész dualista időszakban különböző okokból (szelektív bevándorlás, intenzív értelmiségképződés, státusmobilitási stratégiaként alkalmazott „túliskolázás” stb.) állandóan javult, addig a nem zsidó népességben a művelt rétegek újratermelése a kiegyezés utáni évtizedekben jól megfigyelhetően stagnált vagy arányait illetően egyenesen megtört.⁸⁸

Még 1910 és 1920 között is folytatódott a fővárosi zsidóság különleges iskolai tökeszerződésének üteme, bár – a háború generálta ismert konjunkturális okokból – a korábbinál lassabban. A világháború évtizedében az izraelita felekezetű férfiak nyers száma Budapesten gyakorlatilag nem változott (105 000), azonban a nyolc középiskolai osztályt vagy annál többet végzetek aránya 20 százalékkal, a hat középiskolai osztályt végzeteké 25 százalékkal és a négy középiskolai osztályt végzeteké 42 százalékkal emelkedett.⁸⁹ Mindez annak ellenére történt, hogy a forradalmak és az ellenforradalom kiváltotta antiszemita krízishelyzet „kikeresztelkedettjei” (a fővárosi zsidóság mintegy 3 százaléka), a politikai okokból külföldre menekültek és természetesen az egyetemeken lezajló antiszemita atrocitások, majd a *numerus clausus* elől a határon túlra vagy vidékre távozóak is elsősorban a művelt zsidó rétegek számerejét gyengítették. (Ugyanakkor azonban tudjuk, hogy az elcsatolt területekről betelepülő nemzetű zsidó – akárcsak a többi – középosz-

tálybeliek előszeretettel gyülekeztek Budapestben). Bár a zsidóság iskolázottsága tovább javult, a zsidók és nem zsidók közötti különbségek a világháborút követő időkben inkább csökkenő tendenciát mutattak, elsősorban az 1920 ősztől bevezetett *numerus clausus* hatása alatt. Ezt legkonkrétabban a főiskolát végzett fővárosi zsidók nyers számainak számottevő csökkenése tükrözi (1920-ban 9282, 1930-ban már csak 7569).⁹⁰

Az iskolázottsági szintek felekezetsajátos eltéréseire még számos jelzést lehetne mozgósítani. Fontosabbnak tűnik azonban annak tisztázása, hogy a fentiekből egyértelműen kivilágító „zsidó túliskolázás” mennyire egy polgárosodottabb rétegszerkezetű aggregátum egyfajta „osztályprivilegiumaként” s mennyire sajátosan a zsidóság társadalmi érvényesülési stratégiájának termékeként értelmezhető, amelynek nincsenek vagy nem ilyen erősek a megfelelői más felekezeti csoportoknál. Ennek tisztázására érdemes összevetni az iskolázottak és az értelmiségi jellegű tevékenységet folytatók egymáshoz viszonyított számarányait. Ha csak a férfi népeiséget vesszük figyelembe, amely az aktív értelmiség körében ebben az időszakban úgyszólván döntő túlsúllyal rendelkezett, 1910-ben a négy középiskolai osztályt vagy ennél többet abszolválta budapesti zsidók több mint kétszer annyian voltak (214 százalék) mint a közszol-gálatban, a szabadértelmiségben és a magán-tisztviselői rétegben tevékenykedők. A keresztény népességben ezzel szemben az

88 E „hosszú stagnáláshoz” ld. Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1910). In: *Educatio*, 1995. 4. sz. 639–667. old.

89 A számítások adatforrásai: *MStK*, 61. 540–541. old. és *MStK*, 73. 214–215. old.

90 *MStK*, 73. 214–215. old. és *MStK*, 96. 324. old.

ugyanazzal az iskolázottsággal rendelkezők számai éppen csak meghaladták (formálisan alig 104 százalék erejéig) a megfelelő, globálisan így vagy úgy „értelmiségi” foglalkozásúaknak tekinthetők számát.⁹¹ Ez az eredmény, éppen az óriási zsidó–nem zsidó eltérés folytán azért lényeges, mert rámutat a fővárosi zsidóság műveltségi tőkegyűjtésének funkcionális sajátosságára, azaz látszólag „öncélú”, mindenesetre sokszor nem közvetlenül a gazdasági-szakmai érvényesülésre beállított jellegére. Míg a keresztényeknél az iskolázott és az „értelmiségi” réteg gyakorlatilag számbelileg fedte egymást, addig a középosztálybeli alpműveltséggel rendelkező zsidók jelentős hányada egyáltalán nem hivatásszerű értelmiségi foglalkozást űzött. Ez persze nem azt jelenti, hogy a zsidó „túliskolázás” a társadalmi térben haszonmentes vagy haszontalan időtöltés lett volna. Inkább arra utal, hogy az igazolt műveltség fontos társadalmi (bár nem mindig közvetlenül gazdasági) szerepkörei – a nyelvi és kulturális asszimiláció, a középosztályba való integráció alátámasztása, az „úri” státusz szimbolikus vindikálása, igazolása vagy megerősítése – jóval nagyobb súllyal estek a latba a zsidóságban, mint a keresztény népességben. Ez annál is feltűnőbb Budapesten, ebben a 19. század nagyobbik részében még zömmel német és szlovák ajkú városi környezetben, hiszen arra utal, hogy a többi, s a nyelvi magyarosodás adatai szerint szintén asszimilációra hajló allogén csoportban az iskolán keresztül véghezvitt asszimiláció sokkal kevésbé volt általános stratégia, mint a zsidóságban.

91 Nagy Péter Tibor adatbázisa és a *MSiK*, 61. 540. old., valamint a fentebb használt

Összegzés

Bevezető fejtegetéseink eredményei láthatóan egyetlen sommás megállapításban is összefoglalhatók. Minden itt mozgósított jelzés, melyekhez számos másikat lehetne hozzátenni, a különlegesen gyors és általános zsidó „polgárosodást”, polgári mobilitást és ennek demográfiai, művelődésbeli s egyéb velejáróit demonstrálja. Mindezt az egész országban nyomon lehet követni, ám nyilvánvalóan – s erre itt több ízben külön kitértem – Budapesten általában sokkal erősebben és gyakrabban, mint vidéken.

Mindenesetre helytel-közzel a fenti – s helyhiány miatt gyakran túlon túl összesűrtett – elemzésekből is kitűnhetett talán az a körülmény, amelyet a zsidók történelmi helyzetének tárgyalásakor sohasem szabad figyelmen kívül hagyni. Arról van szó, hogy a zsidó „túlpolgárosodás” történelmi jelenségeit nem lehet úgy tárgyalni, mint a nem zsidóknál fellépő, s ha nem is mértékükben, de jellegükben látszólag hasonló fejleményeket, mégpedig legalább két, egymással szorosan összefüggő okból. Egyrészt a zsidó polgárosodás mindig nyomás (nemritkán kifejezetten „elnyomás”) alatt történt, olyan szorító, kényszerítő és korlátozó viszonyok között, amely semelyik hasonló, mégoly „allogén” csoportot sem sújtottak Magyarországon. Ez a megállapítás – mértékkel és/vagy helyileg – bizony még a kettős monarchia „régis szék korára” is áll. Másrészt – éppen emiatt – a zsidó „polgárosodás” feltűnő velejáróinak min-

rétegezettségre vonatkozó források alapján. (Ld. az 1. táblázat jegyzeteit.)

dig volt egy olyan stratégiai célzata, melyet a nem zsidó partnerscsoportoknál nem vagy alig lehet azonosítani: megtörni a diszkrimináció hatalmát, kompenzálni a megélt társadalmi megkülönböztetést, szimbolikus elégtételt venni (például a nemzeti tantárgyakban való iskolai kitűnőséggel) a „nemzeti” alapú kirekesztést szorgalmazókon, támogatni a kulturális modernizáció minden területét, ahol a

zsidóság kreativitása is helyet kaphatott, biztosítani a szakmai előmenetelt és érvényesülést a hatóságilag kontrollált piacokból való nagy mértékű kizártság helyzetében, azaz megszűnni (amennyire lehet) „zsidónak” lenni egy többé-kevésbé (s 1919 után egyre inkább) antiszemita társadalomban.